

ELMÉLETI SZEMPONTOK

A magyar státustörvény: politikai, kulturális és szociológiai kontextusok

SCHÖPFLIN GYÖRGY

Univerzalizmus és partikularizmus

A világnak sokféle interpretációja lehetséges, és ezek közül egyik sem tarthat igényt kizárólagosságra. Ugyanakkor mindegyik interpretációs módszernek megvan a maga szellemi és sok esetben ideológiai kontextusa, ezért nagyon is fontos, hogy – amennyire csak lehetséges – az általunk éppen vizsgált kérdést megpróbáljuk mintegy kívülről szemlélni. A követendő metodológiai alpmegközelítés ebben a vonatkozásban az, hogy a társadalmi folyamatokat két szemben álló szélső pólus között keletkező feszültség eredményeként próbáljuk megérteni; ezek a pólusok egymást erősítik, és egymás nélkül nem létezhetnek. Ilyen volt a hidegháború. A Nyugat, mint a liberális demokrácia bajnoka, sokkal könnyebben tudta álláspontját legitimálni addig, ameddig a demokráciát a marxizmus-leninizmus antidemokratikus gyakorlatával állíthatta szembe.

Ami a hidegháború utáni korszakot illeti, az egyik ilyen, központi jelentőségű polaritás az identitásnak a politikában játszott szerepével függ össze. Mennyi politikai hatalom kapcsolódjon a kultúrához és annak hordozóihoz, és kapcsolódjon-e egyáltalán? A lényegyet tekintve szembenállás azok között van, akik egyfelől maximális jelentőséget tulajdonítanak az univerzalizmusnak (vagyis tagadják a kultúra jelentőségét), másfelől pedig azok között, akik szerint a partikularizmus legalább akkor, ha nem nagyobb jelentőséggel rendelkezik, mint az univerzális tételek. Ez az univerzalista–partikularista szembenállás

egyáltalán nem új keletű. Megvoltak a maga előzményei a középkori római katolicizmus univerzalista igényeiben, és ami a mai kor számára relevánsabb, a Felvilágosodás racionalizmusának örökségében, amely a helyi eljárásokat, szokásokat obskurantistának bélyegezve utasítja el.¹

A partikularizmus azon formája, amely minden vitán felül a leginkább a figyelem középpontjában áll, és a legtöbb rosszalást váltja ki, az az etnicitás és a nemzet etnikai dimenziója. A legtöbb univerzalista, ha némileg vonakodva is, de elfogadja a nemzetek és a nemzeti lét realitását; ugyanakkor ragaszkodik ahhoz, hogy a demokráciában a legtöbb nemzet hasonló, és az állam – lehetőség szerint inkább a polgári, semmint a nemzetállam – az etnicitáshoz csak minimálisan, vagy inkább sehogyan se kapcsolódjon. Minden olyan próbálkozás, amely az etnicitás realitása mellett érvel, aláássa az állampolgárság normáit, továbbá összeegyeztethetetlen az állampolgárság és a civil társadalom eszméjével.

Másfelől, reálisan – a reális itt arra a szociológiai kategóriára utal, amely elismeri, hogy bizonyos folyamatok immúnisak a dekonstrukcióval szemben vagy a dekonstrukció után reprodukálódhatnak – az etnicitás sokkal komplexebb és finomabb szerepet játszik a demokráciában. A konszenzus legmélyebb alaprétégei kulturálisan kódoltak, és ez a kód etnikus normaként artikulálódik. Ebben az értelemben a francia állampolgárság eszméje francia színezettel rendelkezik, a holland állampolgárság eszméjét pedig holland normák járják át és így tovább. Ha semmi más nem, a nyelv mindig is bizonyos üzeneteket és emlékeket közvetít, amelyek egyeseket befogadnak, másokat viszont kizárnak.² Nem létezik semleges nyelv, és egyetlen állam sem működhet nyelv nélkül, így minden állam kimondatlanul is rendelkezik bizonyos, a nyelv által meghatározott és nem az állampolgársághoz kötődő normák készletével. A mítoszok-szimbólumok rendszere, amelyet minden kollektív entitás használ fennmaradása érdekében, hasonló szerepet tölt be. Vagyis az etnicitás tovább

¹ Zygmunt Bauman: *Legislators and Interpreters*. Cambridge: Polity Press, 1987.

² Yuri M. Lotman: *Universe of the Mind. A Semiotic Theory of Culture*. London: I. B. Tauris, 2001.

él, és logikusan vetődik fel a miért kérdés. Megválaszolendő az is, hogyan lehetséges az állampolgárság és az etnicitás kombinálása. Az első kérdésre a válasz az, hogy az etnicitás kiemelt szerepet játszik a koherencia fenntartásában, a közmegegyezés és a kommunikáció biztosításában. Az állampolgárságot illetően viszont nem önmagában az etnicitás a probléma, hanem az intézményi, eljárási és állampolgári normák gyengesége, különösen az imperszonális közszféréé; ez hozza létre az állam etnicizálódásának feltételeit.

Az 1945-öt közvetlenül követő időszak igencsak nem kedvezett a partikularizmusnak, mivel általános vélekedés szerint a nacionalizmushoz, a háborúhoz és a nácizmushoz kapcsolódott, és e három dolgot logikus ok-okozati láncolatba rendezték. Ebből következően bizonyos tételeket gyakorlatilag egyetemesnek deklaráltak: a demokráciát, az egységes Európát, a gazdasági növekedést, az állami gondoskodást, a jóléti államot, az antikolonializmust. A valóságban ezek meglehetősen partikuláris jellegűek voltak, és a francia, valamint az angol felvilágosodás uralkodó kulturális normáit juttatták kifejezésre. Az Európai Unió például a francia kategóriák és gondolkodásmód jól meghatározható mintáin épült fel.

Valójában ez az univerzalizmus a sikeres európai modernizátorok kultúrája volt, és további hegemoniáját a háború utáni sikere biztosította. Ezzel párhuzamosan a Nyugat és a Kelet, pontosabban a „Nyugat” és a „Kelet” között zajló hidegháború egyetemes normaként internalizálta a két modernista diskurzus nagyszabású konfliktusát. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a többi diskurzus kirostálódott, vagy marginálisnak és efemernek minősülve figyelmen kívül maradt. Ez lett a sorsa az 1960-as évek *etnikai újjáéledésének* (*ethnic revival*), amely gazdasági engedmények révén megszelídíthető tiltakozó mozgalmaként került azonnal a lomtárba.³ A partikularizmusokat mindenütt a haladás ellenségének, maradinak és reakciónak nyilvánították. Négy évtizedre ez az univerzalizmus került hegemon szerepbe. Ebből a nézőpontból azok a herderi eszmék, amelyek

³ Joseph Rotschild: *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981.

minden közösség értékteremtő jellegét mondták ki, perifériára szorultak, és még az 1960-as évek etnikai újjáéledése után is az addig domináns világkép őrizte tovább egyeduralkodó jellegét. A Nyugat ezzel az önképére formált univerzális kultúrával lépett be a hidegháború utáni korszakba.

Mélyebb szinten az európai politikai berendezkedés és a modernitás mindig is nagyfokú kulturális kohéziót követelt meg; ezen nyugodott a modern állam sikere, vagyis a kulturálisan kódolt konszenzus folyamatos jelenlétén. Ezt a kulturális kódoltságot etnicitásként határozhatjuk meg. Bauman világosan kifejtette: annak a ténynek, hogy az állam magába koncentrált a kulturális hatalmat, egyik nem szándékolt következménye az, hogy egyúttal az etnikai hatalmat is magába sűrítette.⁴ Ez az állam által koncentrált etnikai hatalom vált azután az etnikai identitások alapjává, az állam pedig érdekelt lett abban, hogy viszonyossági alapon fenntartsa ezeket az identitásokat.

Mélyebbre hatolva láthatjuk, hogy a modern európai állam egyszerre bizonyul politikainak-állampolgárinak és etnikusnak. A demokrácia és az állampolgárság önmagukban nem-etnikus normái etnikai színezetet kapnak, és bizonyos mértékig azt a kohéziót hívják segítségül, amelyet az etnicitás biztosít. A valóságban igencsak nehezen lenne elképzelhető, hogyan fogadnák el az emberek az etnikus normák által létrehozott konszenzus nélkül az állam mindenhová behatoló aktivitását, állandó rendszabályozó és újrarendező tevékenységét, szünet nélküli törekvését, hogy az embereket „olvashatóvá” („legible”) tegye.⁵ Ugyanakkor ezeket az etnikai elemeket folyamatosan kirostálják, szükségtelennek és irrelevánsnak minősítik, éppen azért, mert a hidegháború és közvetlen előzményei hatására szükségessé vált az univerzalizmusra való hivatkozás. A demokráciát az univerzalizmus függvényeként értelmezték, és miután ezt az előfeltevést elfogadták, logikus volt, hogy szellemi harcot indítottak a partikularizmus ellen. Nyugat-Európa társadalmaival

⁴ Bauman: *i. m.*

⁵ James C. Scott: *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed.* New Haven: Yale University Press, 1998.

bizonyos mértékig sikerült az antipartikularizmus hegemoniáját elfogadtatni.

Általában is elmondhatjuk, hogy a sikeres nyugati modernizáció bebiztosította e gondolkodási modell egyeduralmát, és egy partikuláris gondolkodásmódot, gondolati stílust univerzálisként vezetett be.⁶ A marxizmus-leninizmus – amelyet nem tekinthetünk másnak, mint a Felvilágosodás eszmeköréből kiinduló deformált hajtásnak – az univerzalizmus egy még inkább szigorúan megrendszabályozott variánsát, valamint az ehhez tartozó gondolkodási stílust próbálta meg uralomra juttatni. Míg Nyugat-Európában az univerzalizmus és a partikularizmus közötti kapcsolat tényét egyszerűen a föld alá száműzték, addig a kommunizmusban hivatalosan törvénytelennek minősítették (szocialista internacionalizmus), és a Szovjetunió gondolkodási stílusát, amelyre igencsak rányomta a bélyegét annak orosz eredete, univerzális kommunizmusként oktrojálták másokra. A sztálinizmusnak ezt a sajátos örökségét soha nem sikerült leküzdeni.

Ugyanakkor 1989 eseményeivel megkezdődött az európai univerzalizmus relatív, reflexív jellemzőinek feltárulása, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az európai univerzalizmus nagyon is sajátosan európai jelenség. Ezt önmagában semmiképpen sem tarthatjuk kárhóztatandónak. Ami itt problematikus, az az univerzalitás igénye. A hidegháború kemény politikai kényszereinek felpuhulásával egyre több fény vetült azoknak a diskurzív stratégiáknak a jellegére is, amelyeket a hidegháború életben tartott.

Azóta Európa egy olyan komplex küzdelem időszakát éli, amelyet leginkább az univerzalisztikus diskurzusok és a rájuk épülő politikák (emberi jogi normativitás, *acquis*, multikulturalizmus, kisebbségi jogok), valamint a partikularista diskurzusok és politikák (diverzitás, lokalizmus, a tudás partikuláris formái) harca jellemez; ez ingatag, a globalizáció által még tovább fenyegetett egyensúlyt eredményezett. A globalizációt többszintű folyamatok (tőke, pénzügyek, információk, technológia, szabadidő) összességéként foghatjuk fel; ezek egyetlen összemérhető

⁶ Mary Douglas: *How Institutions Think*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1986.

ségi kritériumot igyekeznek bevezetni, amely lényegét tekintve nem más, mint a profit kritériuma minden tevékenységi forma számára, és mindent e kritérium szerint törekszenek értelmezni. Ez szükségszerűen marginálisnak vagy irritálónak bélyegezve értékeli le a helyi normákat.

Ahogy arról fentebb már szóltunk, mindegyik európai államnak van valamifajta etnikai alapja (ami csak a kimondottan multietnikus államokban szembeötlő); ez etnikai szolidaritást, diskurzusokat, mítoszok és szimbólumok komplexumát foglalja magában, amit azonban az állampolgárság eszméjéből fakadó normák és szabályok ellensúlyoznak (eljárás, szabályozás, joguralom). Mind a kettőre szükség van, de jelenleg alapvetően az állampolgárság eszméjéből származó normák állnak előtérben. A globalizációnak van egy nem várt következménye – erodálja a nagy kultúráknak az univerzalitásra formált igényét, és megkérdőjelezi saját etnicitásuk tagadását, még akkor is, ha ténylegesen ez a tagadás az általánosan elterjedt. A legjobb példa Franciaország, amely újra és újra ellenállást tanúsít a globalizációval szemben; a brit konzervatív párt a maga diskurzív stratégiáival – e párt az angol nacionalizmus pártjává vált – nem is áll olyan messze Franciaországtól az „Európával” szembeni önmeghatározás útján történő identitáskeresés terén.

Közép- és Délkelet-Európában a posztkommunista országok a kommunizmus összeomlása után demokratikus politikai berendezkedést vezettek be, azonban a kommunizmus okozta pusztítás következményeképpen nem rendelkeztek elégséges állampolgári tartalékkal; ennek az lett az eredménye, hogy sokkal nyíltabban támaszkodtak etnikai normáikra, mint ahogyan ezt a Nyugat szerette volna. Az egész problémakört tovább súlyosbította Jugoszlávia tragédiája.⁷ Jóllehet Jugoszlávia szétesésének és az azt követő háborúnak az etnikai nacionalizmuson kívül voltak más okai is, Nyugaton számosan egyszerű, habár redukcionista magyarázatokat kerestek, és a bekövetkezett eseményeket végletekig leegyszerűsített okoknak tulajdonították,

⁷ Tim Judah: *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. London: Yale University Press, 1997; Laslo Sekelj: *Yugoslavia. The Process of Disintegration*. New York: Columbia University Press, 1993.

nem utolsó sorban azért, mert azzal, hogy destruktivitást tulajdonítottak a nacionalizmusnak, megerősítették az 1945 után kapott kognitív modellek érvényét. Azok a félelmek, hogy a pusztító kór a nyugati demokráciára is áterjedhet, eltúlzottak voltak ugyan, de tovább erősítették a Nyugat ellenérzését a nacionalizmussal és az etnicitással kapcsolatban. 1989 után a nyugati vezetőknek és a közvéleménynek sokféle új tudásra kellett szert tennie, új módon kellett saját és mások diskurzusaira tekintenie; a tudás új formáinak elsajátítása pedig sohasem megy egykönnyen.

A magyar státustörvény

Ez az a háttér, amelynek fényében a magyar státustörvényt szemlélünk kell. Valójában Európában egy egész sor hasonló politika és jogalkotás létezik, amelyekben kifejeződésre jut az állam etnikai alapja, de mindezt tudatosan figyelmen kívül hagyják, méghozzá nem véletlenül, mivel az a határozott törekvés az egyeduralkodó, amely mindent az állampolgárság eszméjének szemüvegén keresztül kíván látni.⁸ Ez segít megérteni a státustörvény által kiváltott reakciók ellentmondásosságát, ugyanis az elfogadás nagyfokú idegenkedéssel párosul.

Átfogóbban tekintve, a státustörvény két dimenzióval rendelkezik. Az egyik az a törekvés, amely Magyarország és a szomszédos országokban élő magyar közösségek kapcsolatainak szabályozását tűzte ki célul; ezt a problémát nem Magyarország idézte elő, hanem az 1918-ban győztes hatalmak. A helyzet az, hogy már a magyar állam pusztja léte is feszültséget generál Magyarországon és a szomszédos államokban élő magyar kisebbségek között, tekintettel a közös kultúra által teremtett bensőséges kapcsolatra.⁹ Ez a bensőségesség mindig megvan az anyaországok és a szomszédos országokban élő kisebbségeik viszonyában, még azokban az esetekben is, amikor pedig ezt szigorúan kordában tartják,

⁸ Lásd Grüber Károly: „Pozitív, nemzeti alapú intézkedések a kisebbségek és határon túli nemzetpolgárok identitásának megőrzésére Európában”. *Pro Minoritate*, 2001, Ősz, 52–65.

⁹ Michael Herzfeld: *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. London: Routledge, 1997.

például a svájci és a belgiumi frankofón közösségek és Franciaország kapcsolatában. Már csak abból következően is, hogy nyelvészeti értelemben ugyanazt a nyelvet beszélik, a frankofónokat több minden köti össze, mint ami elválasztja; ebből szükségszerűen következik a Franciaországgal való kapcsolat meghatározásának szükségessége. Ez még inkább vonatkozik Magyarországra és a magyarul beszélők közösségének kapcsolatára. A státustörvény e célt kívánja megvalósítani. Végső soron a kultúrát nem lehet elválasztani a politikai hatalomtól, és a politikai hatalom, legalábbis egy meghatározott szinten, szükségszerűen az államhoz kapcsolódik.

A státustörvény másik, szélesebb kontextusát az a történelmi törekvés alkotja, hogy a kulturális dimenzióban létrejöjjön a magyar nemzet mint modern közösség új narratívája. Nagy-Magyarország összeomlása 1918-ban katasztrofális volt a modernitás magyar modellje számára, és azóta Magyarország küszködik, hogy egy új narratívát találjon, amelyben a modell az új kontextusban újrafogalmazható; ez a modell vitán felül nagyon fontos Magyarországra Európába történő visszatérése és az Európai Unióhoz történő csatlakozása szempontjából. Ebből következően a törvény, megalkotói szándéka szerint, egyszerre tükrözi a demokrácia, az európai környezet és a magyar állam szükségleteinek követelményeit.

Ugyanakkor a dolgok sohasem olyan egyszerűek, mint amilyenek első látásra tűnnek. Azt lehetett volna várni ugyanis, hogy Magyarország törekvése – a szomszédos államokban élő magyarokkal való kapcsolatainak explicitté és világossá tétele – általános helyesléssel találkozik majd, de nem ez történt. Mindent összevéve, az európai államok többségében hasonló szabályozás van érvényben a határon túl élő nemzetársakkal való kapcsolatokat illetően, de tekintettel az etnicitás fentebb elemzett háttérbe szorítására és kiszűrésére, ez nagyjából figyelmen kívül is marad. Az Európa Tanács Velencei Bizottságának jelentése a nemzeti kisebbségek számára az anyaállamok által biztosított kedvezményes bánásmódról nem tartalmaz semmilyen információt az Egyesült Királyság és Írország idevágó jogalkotásáról; csak csodálkozhatunk azon, miért nem tartották érdemesnek ezen információk közlését. A státustörvény világossá tette a helyzetet, és egyesekben ez bizonyos fokú zavart idézett elő.

Mindenesetre az elkötelezett univerzalistáknak meg kellett támadniuk a törvényt, és ezt meg is tették, miközben nem voltak képesek meglátni saját előfeltevéseik etnikus alapjait.

Magyarország kis ország, nem igazán játszik jelentős szerepet Európában. Az a képessége, hogy hallassa hangját, messze elmarad az olyan országokétól, mint például Franciaország. Ezért valószínű, hogy a státustörvény – bár néhol támadják – kikerül a figyelem előteréből, és viszonylag rövid idő alatt elfogadják majd mint az európai rend egyik standard elemét, éppen úgy, ahogy másutt sem vesznek tudomást az etnicitásról és az állam etnikai alapjáról.

Végső soron minden állam gondoskodik mind az egyéni jogok, mind a kollektívum – vagyis a kulturális kontextus, amelyben az egyén gyakorolja jogait – reprodukciójának védelméről. A kollektív normák az emberi tevékenység alapvető aspektusát képezik, pontosan azért, mert ezek a normák biztosítják, hogy az egyén kulturálisan ne legyen meztelen, hanem olyan kontextusban tevékenykedjen, amelyben cselekedeteit megértik.¹⁰ A státustörvény, lehetőségeket kínálva az összes magyar kulturális reprodukciójához, jelentős hozzájárulást jelent ehhez a stratégiához, és elfoglalhatja a maga helyét a többi, az etnicitást az állampolgárság keretei között szabályozni kívánó megoldási kísérlet mellett. A magyar státustörvény azzal, hogy az állampolgárságot elválasztotta az etnikai identitástól, valamint világosan definiálta és elkülönítette a magyar állampolgársággal rendelkező és a más államokban élő, de magyar nemzetiségű személyek fogalmát, az állampolgárság fogalmát fejlesztette és gazdagította. A törvény bírálói minden bizonnyal nincsenek tisztában saját kiinduló alapelveikkel és implicit előfeltevéseikkel, amelyek maguk is etnikusan kódoltak, és ezért őszintén azt hiszik, hogy univerzalista álláspontot artikulálnak. A fentebbi elemzés ezeket a rejtett motívumokat próbálta meg feltárni, és ezáltal a vita számára hozzáférhetővé tenni.

Fordította: Sisák Gábor

¹⁰ Mary Douglas, Steven May: *Missing Persons. A Critique of Personhood in the Social Sciences*. Berkeley: University of California Press, 1998.